

Методика усної історії: теорія та практика (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни)

А. Ю. Кілар

Стаття присвячена досвіду застосування методу усної історії в дослідженні російсько-української війни, що почалась у 2014 р. й досі триває. Розглянуто основні етапи підготовки до інтерв'ю та його проведення, а також проблеми, з якими зіштовхуються дослідники цієї теми.

Ключові слова: усна історія, російсько-українська війна, інтерв'ю.

Тема російсько-української війни, що почалась у 2014 р. і досі триває, є надзвичайно важливою у розумінні сучасних історичних та політичних процесів не тільки в самій Україні, але і у світі. Так, тема України часто лунає у ЗМІ різних країн. Особливо важко пересічній людині дати оцінку подіям на Сході України та в Криму, адже ЗМІ часто по-своєму їх трактують. Не легше й історикам розібратися в об'єктивності тієї чи іншої інформації, і навіть визначити чітку послідовність подій (коли точно почалась війна? чи була це від самого початку війна чи АТО?). Але історія про цей період буде писатися по-різному, і важливо для цього вміти зібрати і проаналізувати масив інформації з різних джерел. На нашу думку, у цьому випадку одним із важливих видів джерел є свідчення очевидців російсько-української війни, насамперед бійців, які зі зброєю в руках стали на захист територіальної цілісності України. Для зібрання цих свідчень та їх аналізу ми вирішили обрати метод усної історії, адже це, можливо, чи не найкращий спосіб висвітлити цю тему зі сторони справжніх очевидців подій, а не зі сторони, наприклад, ЗМІ.

Напрямок усної історії став популярним у світі ще в ХХ ст.. На теренах України етнографи використовували цей метод для збору інформації про традиції мешканців різних етнографічних регіонів ще з другої половини ХІХ ст.

Методика усної історії має дві сторони медалі. З одного боку усні історії дають можливість зрозуміти історію певного періоду, події з точки зору очевидця, учасника цих подій, це вже не академічний виклад інформації, а історія з вуст народу. Зворотній бік медалі – суб'єктивність викладу своїх спогадів респондентом. Кожен розуміє і бачить одну і ту ж подію по-різному. А події російсько-української війни, Євромайдану та окупації Криму мають різні інтерпретації, і кожен має свою думку стосовно цього. І хоча робити наперед будь-які висновки та аналіз стосовно сьогоденних подій складно, у світ виходять різноманітні публікації, присвячені цим подіям.

Сьогодні можна вже простежити виклад подій російсько-української війни у вигляді хроніки (Серж Марко «Хроніка гібридної війни»), інтерв'ю (мемуари), де безпосередньо застосовується метод усної історії (три випуски «Усна історія російсько-української війни» М. Павленка, В. Мороко та ін.; журналістський проект «Радіо Свобода» «АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви»). Перелічені вище публікації не складають повного списку літератури для вивчення зазначеної проблеми, адже війна триває і, відповідно, продовжується сама історія. Також для нас важливим і невід'ємним джерелом є «Книга пам'яті полеглих за Україну», де максимально відображений список усіх, хто віддав своє життя у боротьбі проти російського агресора. Ми мусимо пам'ятати і фіксувати історії наших героїв для того, щоб в майбутньому не довелось читати її з чужої точки зору.

Вже майже два роки ми з моєю колегою Христиною Пікулицькою, істориком-архівістом за фахом, збираємо спогади про російсько-українську війну. Під час нашої роботи були як успіхи, так і помилки, тому ця стаття не є методичними рекомендаціями для проведення подібних інтерв'ю, адже ми самі постійно вчимося чомусь новому. Це також не є виклад методик інших дослідників. У публікації йтиметься про наш досвід спілкування з людьми різного віку, національності, навіть переконань, яких об'єднав обов'язок захисту Батьківщини - України, а також про помилки, завдяки яким ми вчилися і розвивалися.

Перш ніж говорити про методику усної історії, розглянемо питання про становлення саме цього напрямку історичної науки. Більшість дослідників зазначає, що початок усно історичних досліджень припадає на кінець 1940-х років, а саме стосується організації проекту Колумбійського університету (м. Нью-Йорк) у 1948 р., де було зібрано спогади тодішніх представників “еліти” [1; с. 8]. Згідно твердження Гелінади Грінченко, виокремлення усної історії як окремого методу відбулося у 1960–1970-х роках [5; с. 15]. Проте, як уже зазначалося вище, метод проведення інтерв'ю, бесід для пошуку інформації з певної тематики використовували етнографами ще в кінці XIX – на початку XX ст. З українських дослідників це були Володимир Гнатюк, Михайло Зубрицький, а також Іван Франко, з польських – Оскар Кольберг та Антоні Шнайдер. Саме участь в етнографічних експедиціях заклала початок мого розуміння як правильно спілкуватися з людьми у форматі інтерв'ю. Хоча за фахом я етнолог, а Христина Пікулицька – архівіст, тема війни не обійшла стороною ані наші серця, ані розум, і, що теж важливо, наші сім'ї.

Маючи досвід спілкування з нашими рідними, які пройшли війну, повернулися живими, і продовжують жити «мирним» життям, у нас виникла ідея почати записувати їхні історії. Так, перше інтерв'ю записано з моїм татом Юрієм Кіларом. Воно стало початком нового напрямку моїх наукових інтересів. Надалі ми проводили та оформлювали інтерв'ю спільно з Ольгою Осередчук та Марією Робак для проекту «Університет і війна» Відділу інформаційного забезпечення Львівського національного університету імені Івана Франка, де публікували не тільки розмови з учасниками війни, але й зібрали матеріали про полеглих за Україну воїнів. Всі ці люди – пов'язані з Львівським університетом (студенти, викладачі, працівники, випускники) [6]. Прагнучи вийти за рамки університету, ми паралельно почали проводити інтерв'ю із солдатами з різних куточків України.

Якщо говорити коротко про наших оповідачів, то це, як я вже згадувала, абсолютно різні між собою люди. По-перше, за віком. Наприклад, «янгол Майдану» Ігор Фльорко пішов на війну будучи 18-річним студентом, а Ігор Ільків – у 41 рік.

По-друге, різна мотивація. Нам доводилось говорити не тільки з бійцями-добровольцями, але й з мобілізованими і кадровими військовими, відповідно їхні мотиви були різними. В більшості випадків наші оповідачі свідомо пішли воювати, хоча один респондент сказав, що він був змушений піти, адже є кадровим військовим.

По-третє, за національністю. Наприклад, на війну пішли Нодар Каралашвілі, Фахардін Алієв та В'ячеслав Ліхоткін, які за національністю є відповідно грузином, азербайджанцем та росіянином. Фахратдін Алієв зазначив: *«А что Вас побудило пойти служить? – Ну, потому, когда хорошо человеку, в стране спокойно, тогда хорошо спокойно живет, работает – это хорошо. А колы в стране, если я считаю, что это моя родина, и родина в беде, то это, я считаю, не по-мужски – бежать, спрятаться и не защищать. Если я посчитал своей родиной, то никому не дам тому, кто с оружием сюда пришел, сюда диктовать, как мне здесь жить. Это не по-мужски будет с моей стороны збегать от армии, не пойти, спрятаться – это не мужское. Я родился в Азербайджане. После школы поступил в институт, по направлению*

приехал в Днепропетровск. Украина, Днепропетровск. Работал на заводе «Южмаш», наш строительный завод. Тогда это было сверхсекретный завод, военизированный. Потом поехал, забрали в армию. А после остался здесь на Украине. И такую теплоту, такой уют нашел здесь на Украине и я чувствовал, что я дома. Это моя родина и самые мои близкие здесь на Украине. Женился, жена украинка»¹.

Опрацьовуючи літературу з методики усної історії, правил проведення і планування інтерв'ю, перше, про що пишуть дослідники, – це обрання теми дослідження, її опрацювання та формування запитальника [8, с. 69]. Що значить “запитальник”? Це список всіх можливих питань, які ви зможете застосувати в ході розмови. Для того, щоб розуміти, які питання мають бути поставлені, перш за все треба опрацювати саму тему, яку будете досліджувати. Якщо, наприклад, для проведення інтерв'ю на тему “Українська повстанська армія” можуть допомогти наукові монографії, статті, мемуари, то для тематики сьогоденної війни ми фактично обмежувались спершу інформацією, яку подають ЗМІ. Згодом до неї додалися й опубліковані спогади. Тут і виникли перші складнощі у проведенні інтерв'ю – неповна обізнаність у ситуації, яка відбувається на Сході України, адже ми часто чули від наших респондентів: “Це вам по телевізору казали, а там (на війні) зовсім по-іншому було”. Як зазначалося вище, перший досвід спілкування на цю тему був із рідними нам людьми, що й допомогло в подальшому ставити нові запитання. Етнологи так само радять починати роботу з опрацювання літератури, щоб розмова була предметною, а не “навмання” [4, с. 71]. В іноземних дослідженнях для складання запитальника радять спочатку звернутися до вчителів, працівників бібліотеки, міністерств, до будь-кого, хто міг би щось знати з досліджуваної теми [8, с. 69]. Ми пішли фактично тим самими шляхом. Початок дослідницької діяльності в цьому напрямку познайомив нас із львівським волонтером Світланою Булкою, яку нам представив наш викладач історичного факультету Руслан Сіромський. Пані Світлана, організатор проекту “Жива книга”, часто спілкуючись із солдатами, які пройшли війну, почала радити, з ким можна було би поговорити. Спочатку вона представляла їм нас, потім ми з ними зідзвонювались. Телефонно обговорювали організаційні питання стосовно того, як і де буде проходити інтерв'ю. На цьому етапі ми завжди наголошували на важливості їхньої історії для майбутнього України. Відчувати мотивацію є надзвичайно важливо, адже респондент – не об'єкт дослідження, це, перш за все, людина, яка має свою унікальну історію, свій досвід, якій є що розказати і яка пізнала справжнє життя.

Будучи за фахом етнологом, я формулювала запитальник за аналогічною з етнологією схемою. Відштовхуючись від набутих знань з певної тематики, складаються всі можливі запитання, на які респондент міг би знати відповідь. Сам запитальник розділений на тематичні блоки, які в свою чергу, мають хронологічну послідовність. Так, перший блок питань був більше біографічним, націленим на ознайомлення з окремими фактами життя оповідача. Другий блок стосувався теми Майдану (Євромайдан 2013–2014 рр.). Ми вважаємо, що події Майдану тісно переплітаються, навіть перетікають у подальшому в тему війни. Якщо оповідач брав участь у цих подіях, то ми просимо детальніше розповісти його про цей період: *«Чи Ви брали участь Ви у подіях на Майдані? – Звичайно. Брав участь ще у протестних акціях 2001 року через справу Гонтадзе. Потім був у ГО «За правду», пізніше на Помаранчевій Революції. Брав участь у подіях на Майдані 2013–2014 років і братиму участь, певне, у наступних*

¹ З інтерв'ю з Фахратдіном Алієвим, січень 2016 р.

*революціях і війнах»*². Третій блок стосується зборів до армії (власне на війну). На цьому етапі інтерв'ю респондент вказує причину прийняття рішення піти воювати (якщо це доброволець), або які були емоції перед початком служби (хвилювання, страх), як проходило навчання перед службою і скільки часу, за яким принципом отримували військову спеціальність. Наступний блок стосується військового побуту, який бійці собі організовували, першого бою, та волонтерів. Останній блок складається із питань, пов'язаних з поверненням додому. Наведу приклади основних питань по блоках нижче:

Загальна біографія

Скажіть, будь ласка, повністю Ваше прізвище, ім'я, по батькові?

Скажіть, будь ласка, Ваші рік і дату народження?

Яка Ваша національність та громадянство?

Де і коли Ви здобували середню та вищу освіту?

Ким працювали до війни?

Ким працюєте після війни? Чим займаєтесь?

Сімейний стан? Чи є діти?

Майдан

Чи брали Ви участь у подіях Євромайдану?

В якому місті? Чи їздили до Києва? Скільки разів і в які періоди?

Чи були Ви на Майдані в період загострення?

Чи були Ви в якійсь сотні? Яку задачу виконували?

Що спонукало Вас взяти участь в подіях Євромайдану?

Полігон

Скільки часу Ви проводили на полігоні?

Чи були проблеми із спорядженням? Якого характеру?

Чи видавали форму? Де видавали? На полігоні? Чи вона була достатньо якісною?

Чи допомагали волонтери купувати форму, якщо була така потреба?

З якими проблемами Ви зіштовхнулись, прийшовши в армію?

Що підштовхувало людей записуватись у військо (до добровольців)?

На фронті

В який період часу Ви перебували на службі?

Скільки часу тривала служба?

Чи Вас затримували на довший час? З чим це пов'язано?

У яких населених пунктах Ви були?

Скільки часу Ви перебували у зоні бойових дій?

Структура війська

Як Ви від'їжджали на фронт?

В якій бригаді Ви служили?

Кого на фронті було більше: добровольців чи контрактників?

Чи були у війську люди, які не хотіли воювати? Як до них ставилися?

Чи у війську переважали українці? Хто ще був?

Чому представники інших національностей йшли в українське військо?

Щоденні «побутові» обов'язки

Опишіть Ваше повсякденне життя на фронті?

² З інтерв'ю з Юрієм Вовкогонем, проведене в приміщенні Відділу інформаційного забезпечення ЛНУ імені Івана Франка 29.05.2017 р.

Чи був на фронті кухар? Хто міг ним бути? Як домовлялися варити їсти?
 Чи всі мали право використовувати зброю, незалежно від спеціальності? А лікар?
 Чи міг солдат виконувати і функції лікаря, якщо мав відповідні навички?
 Як проходив день на службі? Коли вставали? Як відбувалось чергування?
 Що їли на фронті? Або що вам готували зазвичай? Де брали їжу?
 Чи були випадки, які найбільше запам'яталися в побуті?
 Чи звертались до Вас по допомогу інші військовослужбовці?
 Як Ви їм допомагали?

Чи вдавалось Вам, перебуваючи на Сході, спілкуватись зі своїми рідними та колегами? В який спосіб це відбувалось?

Волонтери

Як часто приїжджали волонтери? Що привозили?

Це зазвичай були волонтерські організації, чи кожен допомагав індивідуально? Хто найбільше запам'ятався серед волонтерів і чому?

Ставлення місцевого населення до солдатів

Як до Вас ставилось місцеве населення? Чи звертались по допомогу?

Чи відчували певні незручності під час спілкування з ними?

Розкажіть про приємні та неприємні, якщо такі були, випадки у спілкуванні з місцевим населенням?

Повернення додому

Що Ви відчували, коли їхали додому з фронту?

Чи підтримуєте Ви контакт із кимось зі своїх побратимів?

Чи змінилось до Вас ставлення друзів/знайомих?

Чи змінилось у Вас ставлення до друзів/знайомих?

Чи було у Вас бажання повернутись назад на фронт?

Ви працюєте на тому робочу місці, що й до фронту?

Чи змінили Ви місце роботи?

Які у Вас плани на майбутнє?

Не менш важливою складовою проведення розмови є матеріальне забезпечення. Наприклад, в етнографічних експедиціях із собою завжди мають бути аудіоапаратура, фотоапаратура/відеоапаратура [4, с. 81]. Для нотатків важливо мати із собою зошит, щоб потім легше було орієнтуватися у записаній інформації. Ми ж найчастіше використовуємо аудіоапаратуру для запису інтерв'ю (в нашому випадку це пристрої, що мають диктофон – планшети, телефони). Так як інформація на таких носіях може стертися або запис буде погано відтворений, то важливо мати із собою декілька пристроїв, на які буде записуватись розмова. Стосовно фотоапаратури, то ми її використовували ще за проекту “Університет і війна” для портретів респондентів. Після інтерв'ю ми завжди просимо дати нам фото- та відеоматеріали зі служби. Звісно, респондент надає ті матеріали, які можуть бути використані в публічному доступі. Також просимо підписати кожен світлинку (коли і де зроблена, що на ній зображено і т. д.). Фотоматеріали, особливо які перегукуються із розповіддю, не просто доповнюють інтерв'ю, але й дають можливість читачеві в майбутньому максимально відчутти атмосферу війни, зрозуміти більше моментів та мати уявлення, про що говорить солдат. Скажімо, розповідь Володимира Ковалю про особовий склад, про відносини між солдатами у військовому побуті гарно доповнює його фотографія “Володимир Коваль із земляком, доукомплектування технікою. Жовтень 2014 р.” [6]. Такі фото переносять нас у ситуації, що пережив оповідач, ми докладніше знайомимося із його історією, більше його розуміємо. Про смт Кримське

Володимир розповідає таке: *«Також, вже коли ми брали участь в обороні Кримського, можливо знаєте такий населений пункт, Бахмутська траса. От саме те Кримське було відірване, і ще декілька сіл від цивілізації. Не було у них ні світла, ні газу, магазини не працювали, взагалі комунікацій ніяких. Завжди, коли ми їхали туди на виїзд (там не постійно стояли, а тільки виїжджали за потреби), то брали із собою для дітей якесь згущене молоко, печиво, щось таке. Тому що діти завжди, коли бачили, а я на Уралі їздив (Урал-4320. – ред.), що я їду, то вибігали на дорогу за якимись гостинцями»³*. Тут же біля тексту можна побачити фотографію, в якому стані знаходилося Кримське після обстрілу ворожих сил [6]. На жаль, наш інтерв'ю не супроводжувались відеозаписом. Хоча в цій тематиці він фігурує. Наприклад для серії книжок «Усна історія російсько-української війни» [7] використовувався відеозапис інтерв'ю. На нашу думку, відеозапис скоує респондента говорити більш відкрито. Багато хто не готовий до такого кроку. Можливо, доцільно буде проводити відеозаписи після закінчення війни, коли оповідачі будуть почувати себе в більшій безпеці.

Наступним етапом після підготовки запитальника є власне інтерв'ю. Перш за все потрібно якомога краще спланувати організацію його проведення: час та місце. Найважливіше домовитися за приміщення, де ніхто й ніщо не буде заважати бесіді. Домовляючись за місце проведення інтерв'ю, треба враховувати, що розмова може тривати від 1,5 години і навіть до 6–12 годин. У випадку, якщо в респондента та інтерв'юера не виходить закінчити бесіду за одну зустріч, варто домовитися про наступну, проте не робити довгі перерви між ними. На жаль, нам не завжди вдавалося проводити інтерв'ю в такому форматі. Після втручання сторонніх осіб у розповідь про критичні моменти ми бачили, що оповідач відчував сильний дискомфорт. Надалі ми почали шукати комфортне для розмови приміщення. Звісно, коли Ви проводите такі дослідження на власному ентузіазмі, то вибирати особливо не доводиться. Проте, на мою думку, з місцем інтерв'ю нам у подальшому більше ніж щастило. Наприклад, більшість пізніше записаних інтерв'ю проводилися в приміщенні Академії сухопутних військ України імені гетьмана Петра Сагайдачного, також із приміщенням нам допомагала дирекція Наукової бібліотеки та Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. Наступне, про що треба пам'ятати, що розмови про війну це, по-перше, пригадування болю і страждання, через які пройшов оповідач. Пригадування такого досвіду може і нашкодити людині, тому слід завжди стежити за реакцією респондента на ті чи інші теми, тримати зоровий контакт із ним, приділяти йому всю увагу. Про важливість проведення інтерв'ю у декілька зустрічей пише Габріель Розенталь, аргументуючи це тим, що деколи в людини виникають захисні реакції під час пригадування болючого досвіду, тому під час наступної бесіди є більша ймовірність, що оповідач буде себе почувати більш безпечно і відкрито [2, с. 47–48].

Ми вже згадували, що багато наших інтерв'ю записані спільно з психологом та волонтером Світланою Булкою. У деяких моментах по-справжньому важко було «розговорити» оповідача на початку, це ставало легше із набутим досвідом спілкування. Проте присутність психолога, який ще й за сумісництвом є волонтером, постійно знаходить контакт із воїнами російсько-української війни, допомагала як нам, так і респонденту. Часто ми разом застосовували метод «сценічної пам'яті», спільного пригадування окремих моментів, від яких оповідач підсвідомо себе захищає. Завжди треба старатися не заважати оповіді, а навпаки підштовхувати на докладніший опис. Коли мова заходить про критичні моменти, травматичний досвід, слід бути обережним і стежити за емоційністю викладу інформації. Якщо бачимо, що

³ З інтерв'ю із Володимиром Ковалем, проведене в приміщенні Відділу інформаційного забезпечення ЛНУ імені Івана Франка 12.05.2017 р.

оповідачу важко даються спогади, то потрібно плавно перейти на теми, які не просто зможуть відволікти, а наставити на думки, що це в минулому і зараз він є в безпеці. Закінчувати інтерв'ю потрібно завжди на позитивній ноті. Як уже можна було побачити, останній блок нашого запитальника стосується повернення додому, емоцій, які тоді оповідач відчував, і, що надзвичайно важливо, планів на майбутнє: *«Які у Вас плани на майбутнє?» «Дітей на ноги поставити, вони в мене ще маленькі. До пуття це все довести, щоб вони війни не бачили. Щоб мир настав. І тут, і на Сході найбільше страждають діти»*⁴. Коли після інтерв'ю респондент, який на початку скептично ставився до розповіді свого досвіду, починає говорити слова подяки, що він не думав, що стільки нам розкаже, це означає, що ми дотримались принципу «не нашкодити, а допомогти за допомогою інтерв'ю». Тут можна провести паралель із досвідом Г. Розенталь, про який вона писала так: *«Вони постраждали від їхньої попередньої неспроможності говорити і не думали, що вони можуть подолати це. Розповідаючи історію свого життя, вже протягом основної оповіді вони часто усвідомлювали, що вони можуть оповідати без жодної допомоги і що їм потрібна тільки увага та натхненний слухач»* [2, с. 51].

Отже, згідно із нашими підрахунками, ми вже провели 40 інтерв'ю, в подальшому ми плануємо зібрати максимальну кількість розповідей бійців, а також ще більше розширити територіальний ареал для вивчення цієї теми. Своїми завданнями ми бачимо перш за все: збір та аналіз інформації про російсько-української війну, яка почалась у 2014 р., а також публікація розповідей про війну з вуст очевидців. Не менш важливими завданнями для нас в цьому випадку є розуміння оповідачів, а також спільне переживання з ними їхнього досвіду. Хоча ми й історики, але так само, як і вони переживаємо ці події, кожен по-своєму, не можна стояти осторонь і бути байдужим. Співпереживання, на мою думку, є ключовим моментом у розмові з бійцями, саме так з ними і встановлюється контакт. Видання в майбутньому публікації, на нашу думку, допоможе читачу зрозуміти не тільки політичні процеси, які відбуваються зараз, але і самих оповідачів, психологію українського солдата, завдяки якому ми маємо мирне небо над головою.

⁴ З інтерв'ю з Ігорем Ільквім в приміщенні Відділу інформаційного забезпечення ЛНУ імені Івана Франка 04.04.2017 р.

Література

1. **Томсон, А.** Чотири зміни парадигм в усній історії / Алістер Томсон // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2018. – Вип. 11–12. Спеціальне видання. – С. 7–24.
2. **Розенталь, Г.** Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Габріель Розенталь // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2018. – Вип. 11–12. Спеціальне видання. – С. 42–58.
3. **Книга** пам'яті полеглих за Україну [Електронний ресурс] / Максим Попов, Ярослав Тинченко, Герман Шаповаленко та ін. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/>
4. **Глушко, М.** Методика польового етнографічного дослідження: навч. посібник / Михайло Глушко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 288 с., іл.
5. **Невигадане.** Усні історії остарбайтерів / Гелінада Грінченко. – Харків : Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.
6. **Проект «Університет і війна»** [Електронний ресурс]. – Львів, 2017. – Режим доступу: <http://our-projects.lnu.edu.ua/university-and-war/>
7. **Усна** історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко. – Київ: К.І.С., 2015. – Вип. 1. – 176 с., іл.; Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / ред. Г. Васильчук та В. Мороко та ін. – Київ : К.І.С., 2016. – Вип. 2. – 464 с., іл.; Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / за ред. В. Мільчева та В. Мороко. – Київ : К.І.С., 2017. – Вип. 3. – 200 с., іл.
8. **Yow, V.** Recording oral history. A Guide for the Humanities Social Sciences. – 2nd ed. / Valerie Raleigh Yow. – USA, 1994, 398 p.